

Лекція 1

Тема: Паркознавство. Парки як ботаніко-географічні та культурогенні об'єкти

Паркознавство, як наука. Цілі та завдання.

Вивчення природи штучних рекреаційних рослинних угруповань є одним із сучасних напрямів біологічної науки і відбувається з урахуванням досягнень дендрології, культурфітоценології, екології, ботанічної географії, лісознавства, ландшафтної архітектури, фітомеліорації. Цей напрям передбачає вивчення парків і садів як природної єдності між штучними рослинними об'єктами та зовнішнім середовищем, а також всередині цих об'єктів. Таким чином, **паркознавство** – природно-історична основа паркобудівництва, його складова частина, яку можна розглядати і як окрему дисципліну серед наук, пов'язаних з вивченням багатьох об'єктів зеленого будівництва. Одними із найважливіших серед них є старовинні парки, які мають історичне, рекреаційне та природоохоронне значення.

Предметом паркознавства як науки, насамперед, є **парк і сад**. Поняття «сад» і «парк» вже давно практикуються в одному смислового полі («садово-паркове будівництво», «садово-паркове мистецтво»), яке використовується в навчальній, науковій та популярній літературі. Водночас терміни «сад» і «парк» не тотожні між собою, як в історичному, етимологічному, так і смислового відношенні. Слов'янське слово «сад» пов'язане з поняттям «садити». Слово «парк» має латинське походження (від слова «parcicus») і прийшло до нас з англійської мови у розумінні деякої території з певним режимом використання або інша відокремлена ділянка ландшафту. Сад – це, передусім, ділянка з культивованими рослинами. Його ландшафтна розбудова має рукотворний характер. Сучасне об'ємне трактування терміну «парк» дозволяє в цілому вести мову про різні типи парків, насамперед, у зв'язку з їх функціями: парк відпочинку, декоративний парк, лісопарк, зоопарк, гідропарк, виставковий або меморіальний парки, етнографічний, спортивний, ландшафтний парки. Аналізуючи поняття «сад» і «парк», можна простежити протягом тисячолітньої історії садово-паркового

ПАРКОЗНАВСТВО

будівництва, яка глибока й суттєва різниця і за змістом, і за формою існує між ними.

Кожен сад, парк – це синтез природи, архітектури та культури. Цілком зрозуміло, що робота зі створення парків або їх реконструкції, насамперед, вимагає відповідних знань як з історії, ландшафтної архітектури, так і біології та екології деревних рослин, фітоценотичних, лісівничих особливостей різних паркових культурфітоценозів. Наукою, яка об'єднує усі ці знання в єдине ціле, є **паркознавство**, котре слугує теоретичною основою паркобудівництва в такому ж плані, як лісознавство є основою лісівництва.

Одним із найважливіших питань паркознавства є, безумовно, формування дендрологічного складу насаджень. Дуже важливим завданням є збереження пам'ятних насаджень і навіть окремих екземплярів, які мають цінність, оскільки досягли значного віку або становлять інтерес як джерело насіння чи живців (тобто об'єкти генофонду).

На сьогодні накопичено великий експериментальний досвід створення угруповань рослин як з аборигенних, так і з екзотичних видів. Настав час узагальнити досвід будівництва садів і парків з позицій нового напрямку – паркової культурфітоценології. Фітоценотичний підхід дає змогу розглядати паркові ландшафти як сформовані фітоценотичні угруповання, що підпорядковані законам природного розвитку, і водночас є тією чи іншою мірою рукотворними ландшафтами. Як і природні насадження, паркові культурфітоценози також належать до справжніх фітоценозів і, таким чином, для них характерні складна внутрішня організація структури й функції, певні фітоклімат і середовище, динамічність, багатовимірність і здатність до саморегуляції. За тривалістю існування паркові угруповання відносяться до групи постійних фітоценозів (тривалість їх життя десятки й сотні років). Головною відміною паркового угруповання від природного рослинного є антропогенне походження. Ще однією важливою особливістю паркових фітоценозів є те, що вони створюють художній образ.

Важливою складовою паркознавства є ландшафтна оцінка біологічних угруповань, як природних, так і паркових. Саме вона охоплює такі питання, як використання фізіономічних груп і типів деревних рослин, вивчення природних ландшафтів як вихідного матеріалу для паркобудівництва, особливості створення деяких типів садово-паркових об'єктів, ландшафтне формування експозицій ботанічних садів і дендропарків.

ПАРКОЗНАВСТВО

Парки в різних регіонах світу (ботаніко-географічні особливості)

Дерева і кущі – одна з найважливіших складових кожного парку, в якій би частині світу він не знаходився. Зрозуміло, що чим суворіше ґрунтово-кліматичні умови того чи іншого регіону світу, тим бідніше буде дендрологічний склад парків, які там знаходяться. Але безумовно і те, що людина може створювати певні умови, за яких цей склад міг би розширюватися. Саме з цією метою закладають ботанічні сади, будують зимові сади, у яких проводять дослідження з визначення потенційних можливостей різних груп, родів і видів для конкретного регіону. Але основою парків, паркоутворюючими видами залишаються або аборигенні рослини, або інтродуковані з регіонів, ґрунтово-кліматичні умови яких близькі до місцевих.

Основним постачальником деревних видів для парків є ліс. У світі існує 6 типів лісової рослинності. Кожен з них має свій характерний дендрологічний склад.

Хвойні ліси холодної зони (північна територія Євразії, Скандинавський півострів, Канада, північні райони США). Основні лісоутворюючі види: ялина європейська, ялина сибірська, сосна звичайна, модрини сибірська та даурська, сосна кедрова сибірська, ялиця сибірська, ялини біла, чорна, сітхінська, сосни жовта, Веймутова, Банкаса, ялиця бальзамічна, псевдотсуга Мензиса.

Мішані ліси помірного поясу (Західна та Східна Європа (за виключенням Середземномор'я), Західно-Сибірська рівнина, північний Китай, Японія, північні частини Туреччини та Ірану, область Великих озер у США). Основні лісоутворюючі види: ялини східна, аянська; ялиця кавказька, білокора, бальзамічна; дуб монгольський; липа амурська; клен цукровий; береза пухнаста; буки лісовий, східний, крупнолистий, японський, Зібольда, довгочерешковий, Енглера; дуби звичайний, скельний, іберійський, Гартвіса, грузинський, зубчатий, бореальний; граби звичайний, кавказький; різні види ясена та інші.

Ліси теплого середземноморського клімату (Середземномор'я, Каліфорнія). Основними лісоутворюючими видами є: кедр атласький і ліванський; сосни італійська, чорна, приморська, алепська, піцундська; ялиці грецька, нумідійська, іспанська; кипарис вічнозеле-ний; секвоя вічнозелена, секвоядендрон велетенський; лавр благородний; маслина

ПАРКОЗНАВСТВО

європейська; дуби кам'яний, корковий, каштанolistий; дзельква граболиста; суничники дрібноплодий і великоплодий.

Що стосується *екваторіальних дощових лісів, тропічних вологих листяних лісів, лісів сухих (мусонних) областей*, то для інтродукції у відкритий ґрунт в Україні дендрофонд цих зон практичного значення не має.

Усі вищезазначені лісоутворюючі види деревних рослин довгий час використовуються і як паркоутворюючі.

Безумовно, що наведений дендрологічний склад лісів світу досить узагальнений. Ліси (а також парки) формують не тільки деревні рослини, але й різноманітні кущові, квіткові, трав'яні. Але і в цьому випадку підбір відбувається відповідно їх потенційно екологічних можливостей, обумовлених походженням. Що стосується культурварів (сортів) деревних рослин, то їх підбір залежить від придатності для конкретної місцевості самого виду (хоча й серед культурварів можуть бути морозостійкі й менш морозостійкі, посухостійкі та менш стійкі до посухи тощо).

Водночас необхідно відмітити те загальне, що стосується використання рослинного матеріалу незалежно від тієї географічної зони, у якій він використовується в паркобудівництві.

Дерева, кущі, трав'яні рослини є живими елементами садів і парків, вони змінюються та розвиваються в часі. Необхідність враховувати при проектуванні парків загальний вигляд рослин у період їх декоративної зрілості (висота, форма крони, колір листя і стовбура, період цвітіння), а також зміни протягом року є особливістю творчості паркобудівничих.

Вивчення таксономічного складу паркових насаджень, існуючих в різних фізико-географічних зонах і створених в різні періоди, повинно проводитися за двома напрямками: визначення аборигенної складової та історії введення, біології, екології культивованих декоративних рослин.

Особливості використання дерев і кущів, а також деякі композиції з них на прикладі деяких парків Середземномор'я, Європи, Північно-Східної Азії та більш детально – України.

Єгипет. У цій країні дуже мало лісів. Більша частина садів і парків створена штучно. Характер рослинного пейзажу визначили фінікова пальма, хурма, інжир, акація, платан, смоляне дерево. Деякі з них росли в природних умовах на берегах Нілу, було створено багато священних гаїв. З квітів найбільш характерним був лотос, який зустрічався в природних

ПАРКОЗНАВСТВО

умовах в долинах Нілу. Лотос і папірус стали символами Єгипту. На цей час зберігся лише невеликий гайок в одному місці в дельті Нілу; сьогодні їх вирощують тільки як декоративні рослини в садах і парках Єгипту і в деяких інших країнах з теплим кліматом. Характерною ознакою парків були садові алеї з тіньовими деревами та перголою з винограду.

Вавилон і Ассирія. У стародавніх країнах Західної Азії навіть житла заможних господарів будували серед лісових насаджень. Деякі вчені припускають, що мешканці Вавилону й Ассирії є засновниками парків і лісопарків, адже вони вважали, що парк треба будувати серед природної лісової рослинності. Головним декоративним деревом був кедр. На невисоких пагорбах влаштовували невеликі альтанки, павільйони, біля яких висаджували пальми, кипариси, пінії тощо. Мешканців Західної Азії вважають засновниками висячих садів. Найбільш характерними «священими» деревами були пальми, кипарис, кедр, самшит, східний платан (чинар).

Греція. За часів Гомера лишилися згадки про священні лісові куточки, лісопарки, у центрі яких будували храм. Кожне місто мало героїни (священні місця зі старими дубами й оливковими деревами). У садах і парках греки висаджували кипариси, ялиці, дуби, чинари, пальми, оливкові дерева.

Римська імперія. Рим з усіх боків був оточений садами, які огороджувалися колонадами. Сад оздоблювали боскети з дерев, квітники, перголи, статуї, басейни. Нерон у центрі Риму створив міські загальнодоступні зелені насадження. У місті балкони та дахи прикрашали садовими рослинами – квітами, кущами, виноградними лозами.

Стародавня Європа. Ще в стародавні часи у Візантії була любов до деревних рослин. Красиві старі дерева прикрашали сади, в яких висаджували кипариси та красивоквітучі дерева. Чималий внесок для розвитку садового мистецтва зробили араби. Важливим декоративним елементом саду була вода, а основним деревним видом – пальма. Палац Альгамбра в Гренаді являє собою типовим прикладом мавританського мистецтва. В основі композиції палацового ансамблю Альгамбри лежить система з 3-х декоративних дворів, третій з яких є садом. У ньому росли троянди, садовий жасмин, олеандри, кипариси, апельсинові дерева та паркові композиції Генераліфа. Різноманітна рослинність з витких троянд, гліциній, плюща прикрашала огорожі; у саду росли магнолії, олеандри, кипариси,

ПАРКОЗНАВСТВО

пальмі, жасмин, кущі мирту. Кутки прикрашали дерева у великих діжках.

За Середньовіччя найкращими садами вважалися ті, в яких зростали переважно лікарські рослини. На основі таких утилітарних садів почали створювати ботанічні сади. За часів епохи Відродження дендрологічний склад парків фактично не змінився. Вільно розташовані декоративні рослини є елементом композиції саду.

Природний пейзаж Франції, для якого характерними є дерева листяних порід (липи, дубу та інші), на відміну від італійського, в якому превають кипариси та пінії, став поштовхом для розвитку нового напрямку в парковому мистецтві, хоча італійські мотиви в ньому відчуваються. У садово-парковому мистецтві Франції рослинність висаджується масивом, тоді як в Італії дерева ростуть вільно.

Пейзажні парки Англії (а згодом і всієї Європи) створювалися під впливом живопису, літератури, археології Китаю та Японії. Рослинність пейзажних парків розташована живописними групами, масивами та поодинокими деревами, вона формує архітектурний простір саду, створює гру світла і тіні. Використовують зазвичай деревну рослинність природної флори.

У другій половині XVIII ст. і на початку XIX ст. пейзажний стиль розповсюджуються У дендрологічних парках вирощують липу, дуб, ялицю, вербу, клен, сосну звичайну, березу повислу, тополю, горобину та інші, у них зустрічаються також стародавні дуби. Рослинність пейзажного парку відрізняється від регулярних насаджень. У старих парках переважали липи, які добре витримують стрижку. У пейзажних парках дерева і кущі розташовують таким чином, щоб були помітні декоративні якості кожного дерева. Таким чином, в пейзажних парках превають місцеві деревні рослини, кущі та трав'янисті рослини. Квітів менше, ніж в регулярних парках. Інтродуценти використовують у невеликій кількості.

Південно-Східна Азія. Добре відомо, що природна краса для китайців, японців, корейців – найцінніше, тому садове мистецтво в Китаї, Японії розвивалося в пейзажному стилі. Китайці навчилися вирощувати низькі дерева для прикраси мініатюрних садів таким чином, що вони повністю зберігали форму дорослих дерев. Японці люблять квітучі дерева. Вони використовували для паркобудівництва вічнозелені хвойні дерева і кущі, а також низькорослі листяні дерева та кущі,

ПАРКОЗНАВСТВО

наприклад, клен пальмолистий, декоративні черешні, сливи тощо. Китайці дуже цінують білі квіти сливового дерева. Китай взагалі є батьківщиною багатьох видів декоративних дерев і кущів, серед яких вишня, мушмула, дуби, слива, верба, керія, азалія, бамбук та багато інших. Рослини на Далекому сході цінилися як естетичні об'єкти, які викликають поетичні почуття. Для японців важливими є форма, аромат, колір рослини, що символізують історичні події, традиції та звичаї. У наш час у японських садах використовують понад 350 видів рослин, більшість з яких деревні. Деревя в японських парках відіграють не тільки композиційну, але й символічну роль. Так, дуб у центрі парку підкреслював головну композицію, сосну з викривленими формами розташовували на острові, було також дерево самотності. Наприклад, дереву сонячного заходу відводили особливу роль. Це був краснолистий клен, посаджений із західної сторони парку таким чином, щоб сонце, яке заходить, могло освітлювати його червоні листя. Хризантема, слива, орхідея і бамбук утворювали (за японськими уявленнями) четвірку «шляхетних» рослинного світу. Крім того, японці любляють хвойні – ялини, ялиці, сосни, криптомерії, а також азалії, камелії, персик. Велике розповсюдження в Японії отримало мистецтво вирощування карликових дерев – бонсай. Навіть при зміні місця проживання японці нерідко разом з речами перевозять улюблені дерева.

Вже у XVIII ст., коли розгорталася будівництво багатьох ландшафтних парків в Україні, культивування деревних рослин набуло великих розмірів. Цей процес відбувається і понині, як, наприклад, у дендропарку «Софіївка». Саме з ландшафтних парків широко розповсюдилися в Україні бузок, тополя пірамідальна, ялина Алькокка, ялина аянська, ялина червона, тсуга канадська.

Отже, якщо проаналізувати використання деревних рослин у паркобудівництві, можна дійти певних висновків, що підбір деревних рослин визначається ґрунтово-кліматичними особливостями природних зон і дендрологічним складом природної флори. Це можна бачити на прикладі парків країн Середземномор'я, Європи, Китаю, Японії. Ботаніко-географічна Середземноморська флористична область майже співпадає з історичними областями Стародавнього Сходу і Римської імперії. Це була територія становлення і розвитку ранніх найбільш розвинутих держав. Так само було і в Європі, і в Південно-Східній Азії. У процесі розвитку цих держав ряд видів деревних

ПАРКОЗНАВСТВО

рослин (кедри, кипарис вічнозелений, середземноморські сосни, на Сході – азійські хвойні, красивоквітучі дерева та кущі, в Європі – аборигенна дендрофлора дібров) стали використовуватися не тільки в господарських цілях, але й для потреб садово-паркового мистецтва. Історія садів і парків тісно пов'язана з історією цивілізацій. При цьому відбувалося взаємопроникнення цивілізацій. Наприклад, Іран вплинув на розвиток еллінської цивілізації, як і буддизм, який породила індійська цивілізація; сади при монастирях з'явилися в Китаї, Кореї, Японії. Арабська культура вплинула на садово-паркове будівництво в Іспанії, Португалії. Ще у XVI ст. у Старий Світ завозили багато садових рослин з Американського континенту. Найбільш інтенсивний обмін рослинами стався у XVIII, XIX, XX століттях. Деревя не лише задовольняли потреби людини, а й певним чином вплинули на її філософію. Так було в Месопотамії, Іудеї, Греції, Ірані, Китаї, Японії, Індії, дохристиянській Європі. Історія використання деревних рослин у декоративних цілях тісно пов'язана не тільки з ботаніко-географічними особливостями країн, але і з культурно-історичними факторами цих країн. Таким чином, використання деревних рослин у паркобудівництві пов'язане з трьома основними чинниками:

- 1) ґрунтово-кліматичними особливостями регіону;
- 2) дендрологічним складом природних насаджень регіону й інтродукованих рослин;
- 3) культурно-історичними особливостями країни.